

Мис
БУЛГ

ӘМД БУЛГ

(Ц. К. Жаргаеван фольклорн репертуар)

ДЖАНГАР

Элст - 1993

Бүрдэхэч, орч статья, бичэд, үүдэврмүдиг барт белдснь Н. Ц. Биткеев, филолог номин кандидат.

"Эмд булг" гидг дегтрт Ц. К. Жаргаевас бичж авсн ут дуд, туульс, йөрэлмүд, хальмг улсин авг-бэрцин тускар болн үүнлэ залһлдата амн урн үгин үүдэврмүд бас орв. Дуд, туульс, йөрэлмүд болн авг-бэрцлэ негдэтэ дуд бичснь Н. Ц. Биткеев, хуучна цага сэн-сэн авъясмудын эңгинь бичснь С. К. Чоянов.

© Н. Ц. Биткеев, (бүрдэхэч, орч статья, бичлһн, үүдэврмүдиг барт белдлһн), 1993

© Ц. К. Жаргаева, (дууч, келмрч), 1993.

ДУУЧ БОЛН КЕЛМРЧ

Дундын нурхта, ээмтэ-далта, харвр чирэтэ, өр-өвч болсн деерэн, хо-хольшг, цөн үгэн бод-бод келчкэд, хая-хая мусг гинэд инэх юмнд инэчкэд, төвшүнэр күүндэд суудг эмгн Цаста Коклдаевна Жаргаева болдмн. Өмсдг хувцнь — өдгэ цагин күүкд улсин хувцн: бүшмүд, пальто, махла. Хуучна хальмг хувцан концертин цагла өмснэ. Тууж-түүк келхлэрн, келжэсн юмндан шүтэд, хажудк улсан мартад соңсжасн улсин оньг медмжэн угаһар авлад, кельн хурцгдад оддмн.

"Зултрһн" гидг фольклорн ансамблин концертин программнь нурһлж хальмг улсин дуудас бүрддг. Теднэ ик зууһинь Цаста Коклдаевна дуулна. Ансамбль бүрдснэс авн оньдин концертмудтнь орлцдг күн эн, Хальмг Таңһчин сойлын ачта үүдэч. 1921-гч жил Өэдрхнэ губернэ Ик-Цоохра улусин Яргчин-Эрктнэ ээмгт (ода: Яшкульск района Хар-Толһа совхоз) Цаста гидг күүкн төрсмн. Энүнэ эцк Коклда Жаргаевич олин туульс, домг, тууж-түүкс меддг бээж. Бичкнэсн авн Цаста соньн туульс, хуучна ут дуд, эврәннь келн-эмтнэ туу-

жин туск келврмүд соңсж йовж. Өвкнрнь болхла, малчнр болн тэрэнэ көдлмшт йовдг улс бээж. Уңг-житхэн, төрл-садан үй-үйэрнь Цаста Коклдаевна сээнэр эцкэсн медж авч. Олн-эмтнәннь төлө ик үүлдвр күцәһэд, туужд нернь туурсн улсин тускар хотна улст болн элгн-садндан асхар цуглрхлань, Цастан эцкнь келж өгдг бээж. Цаста болхла, цуг келсинь оньган өгч соңсад тодлдг бээсмн.

— Кезэңк түрү-зүдү жилмүдт мана хотнд амн урн үгд өвэрцэр олн-эмтн оньган өгцхэдг билә,— гиж ода Цаста Коклдаевна тодлна. Эн өвэрц йовдл дууч болн келмрчин билг үүдлһнднь уг болсмн. Наснаннь туршарт бичкндән соңсж йовсн дуудын сюжетсиг, амн үгин келврмүд болн туульсиг чееждән эн хадһлсмн. Төрскән харсгч Алдр дээнә өмнк жилмүдчн, Сивртчн, Хальмг Таһчурн хэрү нүүж ирэд, һучн жил республиканск типографьд көдлжэсн цагтанч олн зүсн дуударн Цаста Коклдаевна олн-эмтиг байрлулж йовсн күн. Цаста Коклдаевнан намтрнь зөвөр күнд жилмүдлө ирлцжәнә. Нээмтәднь эцкнь өңгрж. Эцкнь хотна улслаһан ни-негн, номһн-дөләнәр бээдг күн бээж. һартан урн, ю болвчн кеж чаддг: билцг сармлдг, домбр кедг, модар хө, яма (тек) кеһэд, домбрт

биилүлдг бээж. Октябрьск революцин өмн, Гражданск дээнэ хөөн авһнрнь, наадк элгн-садднь цуһар зуурдын үклэр хорцхаж. 1933 жил (Цастан арвн хойртаднь) колхозас элгн-саднь Элстүр нүүлһж авч. 1934-гч жил наснь күцэд уга бийнь Цаста типографьд сурһульч болж көдлж. Көдлмштэн эн сээнэр көдлэд, батрж. Төрскэн харсгч дэн эклхлэ, типографин баһчудта Цаста дээнэ цергт автн гийһэд, военкоматд эрлһ өгсмн. Болв, көдлмштэн көдлэд бээжэтн гийһэд хэрүлчкдг болна. Дарунь дуудж авад, һазр тегшлһнэ көдлмшт (самолет ирж буудг һазр) көдлнэ.— Тернь чигн маднд ик байр болла, йосндан дээнд авснала эдл болж медгдлэ,— гиж Цаста Коклдаевна тодлна. Элстин захас авн хуучн аэродром күртл носилкэр шавр зөөдг, тийгчкэд, бууһар, автоматар. пистолетэр хадг дасхдг бээж, гранатыг танкин өмнэс хөрн тавн метрэс шивдгиг бас дасхж. Тийгж бээтл, цуһараһинь военкоматур дуудж авч. "Народное ополчение" бүрдэжэнэвидн гиж.

1941-гч жилэс авн 1943-гч жилин бар сар күртл типографьд көдлж. Эн сарин 28-лэ Яшкуль деерэс Сиврүр авч һарч. Модн хуһрм киитнлэ мел төрүц нүцкэр гилтэ (хувц-хунр Элстд, гертнь, үлдсн бээж), негчн арслң мөңгн уга һарсн бээж.

Иссык-Кульд күргсн, хурвн-дөрвн сард көдлчксн цаглань, Хаккасыс дуудвр ирж. Күрч ирхлэнь, мел харңу тайга, өндр уулга назр бээж. Енисей холын көвэд мод көрэдлһнд тавн жилдэн көдлж.

Өрүн долан часас авн асхн арвн час күртл хойр күүнэ көдлмш (24 куб. м.) күцэх зөвтэ бээж. Иим зура эс күцэхлэ, мөңг өгдгө. Аюһин керчм мах, тэрлктэ ус өгдг, үдлэднь өдмг өгдгө, асхнднь боднцг хар цэ хойр эдлдг. Тиим күчр зовлңгта жирһлдэн эс һундсн кевтэ баһчуд цуглрад, хальмг нэр асхарнь һарһдг бээж.

Түүнэ хөөн лескомбинатд тавн жилд көдлж. Цагин үүлэр учрсн эн зовлңгиг Цаста Коклдаевна йир сээнэр "Ямаран нер эс зүүлэвидн" гидг дуундан үзүлж:

Бар сарин хөрн нээмнд
Баглад авад һарла,
Дегцмдн авад һархларн,
Дивнд күргж хайла.

Яшкуль гидг районась.
Яргулад авад һарла,
Ярглдад, уульдад һархлань,
Ямаран учртаһинь медсн угавидн.

Һаза бээсн малмуднь
Һаньрж мөөрлдж шууглдв,
Һанцар үлджэх нохаснь
Һалзу дууһар уульдв.

Көк ширтэ вагонднь
Көөһэд чикэд орулла,
Көөһэд чикэд орулхлань,
Көөркс ниргэд уульдла.

Улан ширтэ вагонднь
Уулюлад, ниргүлэд чиклә,
Уулюлад, ниргүлэд авч йовад,
Иссык-Кульднь күргж хайла.

Терүнэснь холтхад давулад,
Киитн Сивр орулла,
Киитн Сиврт одчкад,
Кесгнь эмнэсн хольжла.

"Гиидр" гидг поселкднь
Гер-бүлэРН тусцхала,
Кү иддг улс гиж,
Күүкднь һарч зулжала.

Эврэ һазр-усн гисн
Элдү энкр юмнла,

Кедү дэч зүүндм орж,
Келүлж, уулюлсн болхв?
Элстд ирж буухлаг,
Эргндэн жирлһн жирлзнэ,
Эргнднь үзж байсддж,
Өмнкэн санж байрлцхавидн.

1957-гч жил хальмгуд төрскн һазрун нүүж ирснэс авн өмннь көдлж йовсн типографьдан олн жилмүдт көдлж. Ода Цаста Коклдаевна мел сул бээдг күн биш. Фольклорн ансамбльд оч көдлэд, медсэн эмтнд заһад, дууһан дуулад, тууж-түүкэн келэд, йөрэлэн тэвэд йовдмн. Түрүлэд "Жаһр" гидг ансамбльд көдлжэв. Энүнэ һардач Б. Уджаев сурһульд йовхлань, Л. Цебиковин бүрдэсн "Эрдм" ансамбльд дуулад, биилж йовсмн. Зуг эн фольклорн баг хаалһд йовад йовдгтнь бийднь күнд болад бээхлэ, "Зултрһн" ансамбльд орлцад, эрдм-билгэн үзүлж йовж.

1991-гч жилин намрар энүнэ фольклорн репертуар нурһлж бүклдэн бичгдв. Ик зунь болхла, лирическ болн авг-бэрцин дуд. Цаста Коклдаевнан бийиннь һарһсн, авг-бэрцлэ залһлдата дуд бээнэ. Үлгүрнь, малд (хөөнд, темэнд, үкрт) һолсн төлинь авхулһна тускар. Темэн һолсн ботхан

авлиһна тускар Цаста Коклдаевна оһн-эмтнд мед-гддгэс эсго солюһар дуулна. Соннь болдгнь хальмгудын кезэңк туужин туск Жаргаеван дуулдг дуд: мана өвкнр урдк төрскн һазрасн деед үзгүр нүүснэ тускар ("Алта гидг ууль", "Зу" гидг һазрнь"), 1812-гч жил болсн Төрскән харсгч Алдр дээнд хальмгуд орлцсна тускар ("Сөм хамрта парнцс"), туужд нернь медгддг улсин тускар ("Мазн-Баатр", "Һалдма"). Эн дуудт жирһлин йовуд, оһн-эмтнэ туужд үнн болмар үзүлгдж гих кергтэ. Үлгүрнь, "Хар келн тоһрун" гидг дуунд күүкд улсин кезэңк цагин зовлңгта жирһлин тускар үзүлгджәнэ. Хуучна цагт күүкд улс оһн-ниитин зөв уга бээсмн. "Оньдин дөрвн цагт" гидг дуунд хүвэсн цөкрсн баахн гергн зүркнәннь өвдкүр, төрскн һазран, элгн-садан санад гейүржәнэ. "Боринән тохит" гидг дун болхла, күүкнд әрк орулхар йовжах улст күүкнэ эк-эцкэснь зөвин үг авч иртхэ гисн хаалһин йөрөл гихмн. Жаргаевас бичгдсн фольклорн материалын ик зунь болхла, авг-бәрцлэ негдэтэ. Эн залһлдана учрнь зәрм үүдәврмүдәс йир сәәнәр илткгднэ. Тегәдчн амн урн үгин үүдәврмүдәс хальмг улсин ухани дүр болн теднэ жирһлин хэләц медхд — йир байн материал гиж болхмн. Тер дотр эсго онц бәәдлтэ болдгнь дуудыг

өвөрц янзтаһар дуулһнь. Текстин янзин эрвжго соньн бээдлиг болвч оныгтан авч, диг-дараһин болн учр-утхинь илдкнэ. Жаргаеван репертуар оln-эмтнд медгддг дуд шин айстачн болж. Иим хөрн негн дууна үүдэвр темдглж болхмн. Тедн дунд — "Цаһан толһата бор", "Өндр уулын белд" Цаста Коклдаевна улсин дуд чееждән хадһсн деерән бийнь шин үүдэвр бүрдэдг күн. Хүрмд нерэдгсн дуд болхла, авг-бәрцлэ негдэтэ. Цаста Коклдаевнас оln йөрәлмүд бичгдв. Теднэ учр төрнь бийиннь санан-седкллэ ирлцсн деерән цаһан седклэснь үүдженэ гиж келж болхмн. Йөрәлмүдин төрнь оln зүсн: көдлмш, сурһуль, эрүл-дорул бәэлһн, күүкдин сурһмж болн цааранднь. Келх-ләрн, үнн һол седклэсн, урмдлһтаһар. Тер уч-рарчн соңсачнрин оныг авлад, тедниг йөрәлин кү-цәмжд иткүлдг.

Н. Ц. БИТКЕЕВ

*Әрәсэн номин академин
олна номин хальмг инсти-
тутын "Жаңһрин" сек-
торин һардач.*

Дуд

Кезэнэ хальмгуд бүүрлх һазр хээлдэд,
һазр уутьхн болад, эргэд нүүлдэд, өвстө,
уста, хот-хол олдх һазр хээһэд йовлда,
йовлда йовж, Алтад күрч бүүрлсн болдг.
Энь кезэнк хальмг ут дуудасчн медгднэ,

Өндр деернь һархнь

Өндр деернь һархнь,
Өнр Алтань дүңгэнэ л.
Өсксн, босхсн ээжэ, аав
Оньдиндан, оньдиндан сангдна л,

Алтаднь ирж бүүрлхлэ,
Ахнр-дүүнрнь сангдна л,
Ачта-густа ахнр-дүүнрэн
Альк насндан мартхв.

Ирж бүүрлсн һазртмдн
Эгчнр-дүүнр сангдна,
Ирсн һазр таасгдв чигн,
Эврэ һазр сангдна л.

Бууж бүүрлсн һазринмдн
Буйн-кишгнь хальдтха,
Өрк өндэлһсн һазринмдн
Өлзэнь хальдх болтха.

"Зу" гидг һазрт күрх хаалһдан зууран дээлх-дажрх зовлңгла бичэ харһх болтхавидн гилдэд, мөргүл кеһэд, маанян умшлдад, чирмэлдэд күрснь лавта болх гиж сангдна. Хальмгуд Алта орад, "Зу" гидг һазрт күрэд буусмн. Зууд күрсн күн килнц уга гиж келдг бээсмн. Тер улс өңгрсн цагтан таралңгин орнд төрх. Туулан чинэн мөртэ, тохан чинэн улс болж төрх гиж келдг бээж.

"Зу" гидг һазр

"Зу" гидг һазрнь
Зурһан сара һазрви?
Зуурдк, өмнк дээснд бидн
Зуурдын гегэн өршэтхэ.

"Алта" гидг һазрнь
Арвн сара һазрви?
Ардк, өмнк дээснд бидн
Эвдин гегэнь туслтха.

Өрүн һарсн нарни герл
Солңгтрсн нарни герллэ.
Өмнк, ардк дээсндм бидн
Өөрдин гегэнь өршэтхэ.

Дамжлад өргсн идэни дееж
Дэркин аршан болтха,
Дам уга седклдм бидн
Дэркин гегэн туслтха.

Хар келн тоһрун

Хар келн тоһрунь
Хаврин сармудтнь доңһдна,
Хэрин хол һазртнь
Хээрлдг ээж мини сангдна.

Өл-маңхн тоһрунь
Өрүн, асхнднь доңһдна,
Өврлэд өксн ээж минь
Өрүн, асхнднь сангдна.

Хар көк тоһрунь
Хар өрлэнь доңһдна,
Хар өрлэнь доңһдв чигн,
Хээрлдг ээж минь сангдна.

Өлн көк тоһрунь
Өрүн өрлэнь доңһдна,
Өрүн өрлэнь доңһдв чигн,
Өкэрлдг ээж минь сангдна.

Буурл көк тоһрунь
Будта өрлэнь доңһдна,
Будта өрлэнь доңһдв чигн,
Буйнта ээж минь сангдна.

Онъдин дөрвн цагт

Хаврин һурвн сарднь
Хар салькнднь шатлав,
Хар салькнднь шатв чигн,
Хээмнь гидгнь уга.

Зуна һурвн сарднь
Зуухин өөрнь шатлав,
Зуухин өөрнь шатв чигн,
Зуг эңкрлдгнь уга.

Намрин хурви сарднь
Нарн, салькнднь шатлав,
Нарн, салькнднь шатв чигн,
Намаг гидгнь уга.

Үвлин хурви сарднь
Үмснэ көвөднь хутхлдлав,
Үмснэ көвөднь хутхлдв чигн,
Үндг ээжм уга.

Өндр уулын бел

Өндр уулын белднь
Өндгн цаһан өргәнэ дүңгәнэ,
Өндгн цаһан өргәһэснь
Күжин үнр каңкнна.

Бор уулын белднь
Бор гермүднь дүңгәнэ,
Баахн-бичкн дүүнрэн
Болвсрад угаднь мордлав.

Көк уулын белднь
Көкрж ноһань шавшна,
Көркхн бичкн дүүнрэн
Күүшэд угаднь мордлав.

Шуһуднь урһсн шуураһинь
Шурдад угаднь мордлав,
Шуурха бичкн дүүнрэн
Төлжэд угаднь мордлав.

Көдэднь урһсн көгсиг
Көндрэд угаднь мордлав,
Көркхн бичкн дүүнрэн
Бадмшад угаднь мордлав.

Өндр уулын белднь
Мөндр-хурнь асхрна,
Өнр-өсклң дүүнрэн
Өсэд угаднь мордлав.

Боригән тохит

Боригән тохит,
Унад мордый,
Бортхан секит,
Цацл цацад мордый,
Халтригән тохит,
Унад мордый,
Халхигән өгит,
Үмсэд мордый.

Үрәһән тохит,
 Унад мордый,
Үгиһән келит,
 Соңсад мордый.
Биивихән татыт,
 Бииләд мордый,
Билцгиһән өгит,
 Зүүһәд мордый.
Борихән тохит,
 Унад мордый,
Болзгиһән келит,
 Соңсад мордый.

ЭТҮДЭР КЕЛЖ ДУУЛДГ ДУД
Чикндэн делдн

Өрлэ босад,
 Өркэн хэрүлэд,
Нүүрэн уһаһад,
 Чирэхэн хэлэхэд,
Арһсан түүхэд,
 Цээһэн чанад,
Үкрэн сааһад,
 Үсэн кеһэд,
Чигэхэн бүлэд,
 Тосан авад,
Өэргэн кеһэд,
 Өркэн нерэд,
Бозан болһад,
 Эздмг, хөөрмгэн хольж ууһад,

Аадмган шүүхэд,
Хурсн шүүрмгэн хагсаж идлдэд,
Хөөдэн сааһад,
Ээзгэн кеж идлдэд,
Темэн, ямаһан сааһад,
Тосан цокж идлдэд,
Мөрдэн сааһад,
Чигәһән искәж уулдад,
Идх-уухнь иргәрнь һоожлдад,
Төвкнүн амулңгта
Жирһләр жирһлдэд,
Хаср, Баср, Балтг, Һалзн
Нохасарн малмудан манулад,
Шилтг начарн аңһучлад,
Нань, цань
Мууһин ухан угаһар амрлдад,
Жирһлдэд бәәцхәдг бәәсмн.

Сарин сарулар сам олж авв

Сарин сарулар сам олж авв,
Саман бергндән өгүв,
Бергм хөөрмг хольж өгвә,
Хөөрмгинь нохад өгүв,

Ноха кичгэн өгвэ,
Кичгинь һазрт өгүв,
Һазр өвсэн өгвэ,
Өвсинь хөөнд өгүв,
Хөн хурһан өгвэ,
Хурһинь хонцд алж өгүв,
Хонц шилврэн өгвэ,
Шилвринь авад, мөрн деер һарад,
Мал хэрүлдг болув,
Хаср, Баср, Балтг, Һалзн
Шитлгэн өөрэн дахулад,
Малмудан хэрүлэд,
Махан идлдэд, амрлдад,
Жирһэд бээцхэдг бээж.

Манахи маңдур нүүжэнэвидн

Манахн, манахн
Маңдур нүүжэнэвидн,
Мацгин селәһәр
Дәврн нүүжэнэвидн,
Унһта гүүһән
Татн нүүжэнэвидн,
Улан үкрән
Көтлн нүүжэнэвидн,

Темэндэн ацаһан
Ачн нүүжэнэвидн,
Төөрүхэ ботхан
Көтлн нүүжэнэвидн,
Көгшдүд-бичкдүдэн
Суулһн нүүжэнэвидн,
Бичкн боожаһан
Ачн нүүжэнэвидн.

ЙӨРЭЛМҮД

Нарн кезэдчн цевр цээтхэ!

Нарт делкэ кезэдчн төвкнүн бээтхэ!

Намр үвл хойр кезэдчн дуланар дүң-
гэтхэ!

Насмдн наснас буутха!

Төрскндэн андһаран өгий!

Төвкнүн бээхэн эрий!

Төрсэн цааранднь сурһмжлуй!

Төлжлтин хаалһар залуй!

Баһчудын чеежнь байрар дүүртхэ!

Баһ наснь заляр падртха!

Бахмжан кезэдчн омгшатха!

Байрар кезэдчн чеежнь дүүржэтхэ!

Бээсн һазр-уснбидн
Мөңк бат бээрн болж,
Буйн-кишгинь өлзэнь хальдж,
Элвг-делвгэр бээцхэж,
Бэрэтэ гермдн бээшң болж,
Бээсн һазр-уснмдн
Өлзэ-кишгнь хальдж,
Бээсн һазртан күндтәһәр бээцхэж,
Өрк уга гэртән
Өврмжтә көк һалан түлж,
Зандн улан цәәһән уулдж,
Заңшал болсн махан идж,
Өдмг-һуйртн
Өмнәсмдн бичә хөөһг,
Оньдин дөрвн цагт
Маңна тиньгр,
Инәдтә-наадтаһар
Иньг-амргинәр
Дүүгж-дүрклж жирһцхәтн!
Сурһуль-эрдмәрн зөөрән кеж,
Кех көдлмштән
Кезәдчн белн бээж,
Жирһлин сәәнәрнь жирһж,
Кезәдчн ни-негнәр йовцхаж,

Эмэрн өнр-өсклцгэр
Гем-зовлц угаһар
Эрүл-менд өсж-өргжж,
Мал-аһурсарн байн
Дала-нала болж,
Сэн, төвкнүн, санамр йовх болцхатн!

* * *

Бээрлсн һазр-уснтн
Батта мөңк бээрн болж,
Бэрсн гертн утга бат
Бээшң болж,
Бээсн бийстн гем-зовлц угаһар
Эрүл-менд бээцхэж,
Хамг сэн тоотнь немгдж, делгрж,
Хамг му тоотнь эрлж,
"Я-а", — гих өврмж угаһар,
"Ях", — гих өвчн угаһар,
Цуг баһчуд чирэ тиньгрэр
Йовцхах болтха!

Төрскидэн нерэдсн йөрөл

Төрскн орн-нутгм
Төвкнүн бээх болтха!
Төрсн көвүд-күүкдмдн
Төрскидэн туурмжтаһар церглтхэ!

Орн-нутгиннь төлө
Оньдиндан эдн урадцтха!
Оньчта кергин төлөд
Оньдиндан эдн зүткцхтхэ!

Уудг-иддг хамгмдн
Усн кевтэхэр делгртхэ!
Урһц-урһмл хамгмдн
Усн кевтэхэр далватха!

Эдл-ууш хамгмдн
Эңгдэн һазр бүтэтхэ!
Эңкр орн-нутгм
Эңгдэн бахмж болтха!

Баатр Жаңһрт нерадсн йөрөлмүд

"Жаңһрин" 550 жилин өөнин
Угтулын үрврин нэр-наадн
Утта-батта мөңк,
Өлзэтэ цаһан хаалһта болтха!
Сансн-седснтн санаһартн күцж,
Келсн тоотн
Күцэмжтэ болж,

Кесн тооттн күцэмж бэрж,
Дугунь күцж,
Дунднь дүүрч,
Даңгин ярлзсн инэдтэ-наадта йовцхаж
Дээсн уга төвкнүнэр бээцхэж,
Ээмшг уга зөргтэхэр,
Буцлһн уга омгтаһар,
Урадсн ик кишгтэхэр,
Уух-идх ундтаһар йовцхаж.
Оньдин дөрвн цагт
Чирэ тиньгр,
Ээмтн бүтнэр,
Геснтн цадхлң,
Хөрн тавн насни дүрэр бээж,
Үр өңглэхән,
Эңгин оln улслаһан,
Иньг-амрглаһан,
Һарсн-төрснлэхән
Ни-негнэр,
Өр-жөөлнэр йовцхаж,
Сер-сер сальктаһар,
Үвл уга намринэр,
Зун тату хавринэр йовцхаж,
Эмэрн өнр-өсклңгэр
Өсж-өргжж,

Эрүл мөнд,
Гөм-зовлң уга йовцхаж,
Мал-аһурсарн олн,
Дала-нала болж,
Амулңта жирһләр жирһх болцхай!
Төрскн орн-нутг төвкнүн бээх болтха!

* * *

Күцәсн хамгтн бахмжта болтха,
Көх хамгтн тоомсрта күцмж бәрж,
Ду-биитн, нәр-нааднтн,
Хамг сән тооттн йилһрж,
Цуг үр-өңгтәһән,
Эңгин олн улстаһан,
Иньг-амргудтаһан
Ни -негнәр,
Чирә тиньгрәр йовцхаж,
Урадсн ик кишгтәһәр,
Идх-уух ундтаһар,
Дән-дәәсн угаһар,
Санапр төвкнүнәр.
Амулң жирһләр жирһцхәж,
Әмәрн гөм-зовлң угаһар өсж-өргжж,
Дүүгж-дүрклж йовх болцхатн!

Баһчудт нерэдсн йөрэлмүд

Сурсн сурһуль-эрдмтн
Онъдин зөөчксн зөөр болж,
Хамг күцлтн
Күцәмжтә болж,
Күцәсн хамгтн
Бахмжта болж,
Сансн-седснтн
Санаһартн күцж,
Келснтн төв йовудта болж,
Кесн көдлмштән
Куцәмж-диилвр бәрж,
Кен бичкдүдән сурһмжлж,
Кен медәтирән
Күндлж, тевчж,
Онъдин кен негнләһән
Ни-негәр йовцхаж,
Эң-зах уга
Ээлтә эңкрәр йовцхаж,
Элгн-садтаһан,
Эңгин оln улслаһан,
Нег-негнләһән
Иньг-амргинәр,
Ярлзсн инәдтә-наадтаһар,
Геснтн цадхлңгар,

Ээмптн бүтнэр
Йовцхах болцхатн!

* * *

Йовжах хуучн жил
Хамг мууһастм гетлгж,
Хамг иргчмдн сэн-сээхн болж,
Мөңк өлзэтэ цаһан хаалһан хальдаж,
Хамг күцлтн
Күцэмжтэ болтха!
Күцэсн хамгтн
Бахмжта болтха,
Кесн хамгтн
Чик-чилгр болж,
Күлэснтн шулуһар ирж,
Селвлцэнэ сээнинь авч,
Селвгин мууһаснь зулж,
Кесн көдлмштэн
Урмдтаһар көдлж,
Кех кергтн кезэдчн белн болж,
Олн мана баһчуд
Омгта жирһлэр жирһцхэж,
Олнаннь өмн үзмжтэ болж,

Онъдиндан өмн нүүрт
Орм эзлж,
Ончрж йовцхах болцхатн!

* * *

Сурсн сурһуль-эрдмтн
Онъдин зөөчксн зөөр болж,
Хамг күцлмүдтн күцэмжтэ болж,
Күцэсн хамгтн бахмжта болж,
Сансн-седснтн санаһартн күцж,
Келсн үгтн төв йовудта болж,
Кесн көдлмштн
Кезэд чигн күцэмжтэ, диилвртэ болж
Кен медэтнрэн күндлж, тевчж,
Кен бичкдүдэн сурһмжлж,
Онъдин дөрвн цагт
Кен негнлэхэн
Ни-негэр, эң-зах уга
Ээлтэ-эңкрэр йовцхаж
Үр-өңглэхэн болвчн,
Элгн-саднлаһан,
Эңгин олин улстаһан болвчн,
Иньг-амргинэр ни-негн
Ярлзсн инэдтэ-наадтаһар,
Алтн шар нарнь герлтж,
Цевр аһар киилцхэж,

Көрстэ хар назр деер
Үрлтэн угаһар үрглж мөңкөр,
Үкл уга өнр-өсклңгэр
Өсж-өргжж,
Амулңгта, төвкнүн
Санамр жирһлэр жирһцхэж,
Аль сансн-седсэрн
Дүүгж-дүрклж,
Бээрлсн назр-уснтн утта-батта
Мөңк бээрн болж,
Эмэрн өнр-өсклңгэр,
Эрүл-менд,
Гем-зовлң угаһар
Өсж-өргжж,
Амулңгта санамр төвкнүн,
Жирһлэр жирһцхэх болцхатн!

Һарсн бичкнэ йөрэл

Һарсн көвүнтн ут наста, бат кишгтэ
болж.
Кииснь шулуһар хатж,
Гем-зовлң угаһар
Эрт эрүл-менд өсж-босж,

Көл деерэн һарч,
Һарнь һанзһд күрч,
Көлнь дөрэд күрч,
Ардан оһн дүүһр дахуһж,
Өсж-босж, өһр-өскһң,
Сән сурһуһта-эрдмтә көвүн болж,
Эк-эцкһннь аюһарнь бәэдг көвүн болж
өстхә!

— Эн кенә көвүмб? — гһхлә,
Өвкһннь, эцкһннь һерһннь
Дуудуһж йовх болтхә!
Көвү авч ирсн эк-эцк хойр
Дәкәдчн оһн дүүһр авч ирх болтхә!

Тәвн һаснн өһнд тәвсн йөрәл

Авсн һаснһн ут болж,
Кһшгһн бат болж,
Мөңк өлзәтә цаһан хаалһта болтхә!
Цуг күцлһн күцмжтә болж,
Күцәсн һамгһн бахмжта болж,
Сәнсн-седснһн сәнәһартн күцж,
Келснһн кезәдчн төв йовудар бүтж,
Кесн һамгһн күцәмжтә болж,

Көрстэ алтн делкэд
Нернтн шар нарн мет мандлж,
Хамг сээнтн ирж,
Кишг-буйнтн делгрж,
Эмэрн өнр-өсклңгэр өсж-өргжж,
Гер-бүлэрн гем-зовлң угаһар,
Эрүл-менд йовцхаж,
Хөвтэ жирһлд багтх болтха!
Үр-өңгләһән,
Эңгин оln улстаһан,
Иньг-амргудтаһан
Ярлзсн инәдтә-наадтаһар йовх болтха!
Амулң сээхн жирһлитн
Үүлн уга теңгр дор
Үвл уга намринәр,
Халун тату хавринәр
Бээхинь йөрәжәнәв!*

Шин жилин йөрәл

Хуучн жилтн ө-һундл угаһар һарч,
Шин жилнь сән-сээхн өлзәһән хальдаж,

*Эн йөрәлиг Цаста Коклдаевна Н. Ц. Биткеевд
50 насни өөнднь (1993 жилин хөн сарла)
нерәдсн билә.

Давсн жилмүднь
Даңгиндан туурмжин эклцнь болж,
Ирх миңһн жилмүднь
Мөңкин туурмж болж,
Герләр сарулцулж,
Мөңк ут насни амулң эдлүлж,
Мөңкиндән сергмжтәһәр жирһцхәтн
Кесн көдлмшәрн кишгән дуудулж,
Сурсн сурһулярн зөөрән батлж,
Кесн нәэртн кезәдчн магтал авч ирж
Авсн магталтн күцәмжин байр бүрдәж
Сиилврин сәэхнәрнь өңглж,
Хатхмрин кееһәрнь хатхж,
Сансн хамгтн цаглань күцж,
Кесн хамгтн кемтркән уга болж,
Кезәдчн сән ашмуд, диилврмүд бәрж
Идх-уухарн ицгтә байн болж,
Урһц-урһмлтн кезәдчн һазр бүтәж,
Даңгиндан дән угаһар
Дүүгж-дүрклж,
Дәэсэн дөвүр доран дарж,
Үрлтән уга үрглж мөңкәр бәәцхәж
Үкл уга өнр-өсклң йовх болцхатн!

"Цаһан Сарин" нег шинин йөрэл

"Цаһан Сарин нег шинин үрвртн

Утта-батта, мөңк,

Өлзэтэ цаһан хаалһта болтха!

"Цаһан Сарин" нег шинлэ

Цэ, боорцгарн деежлий,

Уух-идх, идэн-ундарн

Урдксин цаган темдглий.

Әәрг-чигәнә идән-ундарн

Әәмгиннь улсан тооцхай,

Әль бисәс хурдлж, ирдлж,

Әәргиннь ундан эдлцхэй.

Цэ, чигәнтн, идән-ундтн

Идх-уухтн —

Цуг эдл-ууштн

Элвг-делвг болж,

Эн кевәрн кезәдчн

Чирә тиньгрәр,

Геснтн цадхлң,

Эәмтн бүтн йовх болтха!

Өрк-бүл болжах баһчудт тәвдг йөрәлмүд

Өрк-бүл болж өндәлһсн өрктн

Өлзэтэ цаһан хаалһта болтха!

Онъдин дөрвн цагт
Татв, татв тасршго,
Салһв, салһв салшго,
Утта, бат,
Элшго энкр ээлтэ,
Ни-негн иньг-амрг болцхаж,
Кезэд чигн ярлзсн инэдтэ-наадтаһар,
Чирэ тиньгрэр йовцхаж,
Эркэстн эмэлтэ мөрн бичэ хөөһг.
Өркэстн оln көк утан бичэ хөөһтхэ!
Сән-сээхн
Заң-авьяста көвүн бер хойр болцхатн
Өмөрн өнр-өсклңгэр өсж-өргжж,
Дүүгж-дүрклж йовх болцхатн,
Эк-эцктәһән,
Элгн-садтаһан,
Үр-өңгтәһән,
Эңгин оln улстаһан
Ээлтэ энкрэр,
Ни-негнэр йовцхатн!
Өр-жөөлнэр,
Өр-өвчэр,
Номһн дөләнэр йовцхаж,
Эн йовх насндан амулңгта,
Төвкнүн жирһлд багтж,
Жирһх болцхатн!

— Эн кенэхмб? — гихлэ,
Өвкнриннь, эцкиннь неринь
Дуудулж йовцхатн!

* * *

Эндр гер-бүл болжах
Көвүн күүкн хойрин
Өндэлһжэх өркнь
Өлзэтэ цаһан хаалһта болтха!
Онъдиндан наснаннь туршарт
Татв, татв тасршго,
Салһв, салһв салшго
Эңкр-ээлтэ
Хоорндан ни-негн иньг-амрг
Өрк-бүл өндэлһсн өрктн
Өлзэтэ болг!
Эркэстн эмэлтэ мөрн бичэ хөөһг,
Өркэстн өлн көк утан бичэ хөөһг.
Өмөрн өнр-өсклңгэр өсж-өргжж,
Дүүгж-дүрклж,
Сэн-сээхн жирһлд багтж,
Жирһцхэх болцхах.
Элгн-садтаһан,
Өң-үүрмүдтәһән,

Эңгин оln улстаһан
Ни-негәр,
Номһн-дөләнәр хоорндан
Өр-жөөлнәр йовцхаж,
Йөрәлин цә, чигәнтин,
Идән-ундтин,
Идх-уухтин — цуг эдл-ууштин
Элвг-делвг болж,
Эдлсн улст оньдин аршан болж,
Идх-уухиг өгсн улснь
Өглһин эзн болж йовцхаг!
Кезәдчин элвг эдлвртәһәр
Санамр төвкнүнәр жирһж йовцхатн!

* * *

Эндр өдр гер-бүл болжах
Көвүн күүкн хойрин өндәлһжәх өркнь
Өлзәтә цаһан хаалһта болтха!
Оньдиндан наснаннь туршарт хоорндан
Ни-негн иньг-амргуд болж,
Өрк-бүл эңкр-ээлтә болж,
Өндәлһсн өрктн
Өлзәтә болтха!

Ирсн гиичнрт (күүкнэ һазрт) тэвдг йөрэл

Идэн-ундыг өгчэх худнр
Өглһнэ эзн болж,
Йөрэлин хотыг идж-уужах
Улст аршан болтха!
Татв, татв тасршго,
Салһв, салһв салшго,
Утта бат садн болж,
Идх-уухиг авч ирсн худнр
Өглһнэ эздд, болтха!
Худнрин өмсжэх өмскүлнь
Бат хувцн болж,
Өмсксн худнр ут наста,
Бат кишггэ болж,
Кезэдчн иигж оln өмскүлэн өмскж
Йовцхах болтха!

Үр сарин үрс өдрин йөрэлмүд

Үрс өдрин угтулын үрврт нерэдж,
Урлджах арнзлмудын урлдан
Утта-батта цаһан хаалһта болтха!
Алтн амһаһан татулж,
Алтн уудан кемлж,

Ки-мөрэн киискж,
Кишг-буян делдж,
Аль виш сансн-седснтн
Санаһартн күцж,
Түрмшг угаһар урлдж,
Түрүн орминь эзлхэр зүткцхэж,
Күцсн күцлтн күцэмжтэ болж,
Күцэсн хамгтн бахмжта болж,
Алтн уудан зөв эргүлж ирх болтн!
Эннь кенэ арнзлмудви?— гихлэ,
Хальмг Таңһчин адуна арнзлмуд гиж,
Омгта нерд зүүх болтха!

Үвлзңгэс нүүх цагла тэвдг йөрэл

Дээсн уга давд
Цасна цавтаднь*,
Халтрин борднь,
Өргн харднь,
Өвснэ көкднь үкр малмудан идшүлж,
Камб** бетк шарлжна нигтднь
Мөрн малан идшүлж,

* Цавта — цасн баһд гисн үг.

** Камб — шар цецкэтэ

Зултрһн, чөдрһн* нигтднь
Хөн малан идшүлж,
Хатханчгта, көгснә** нигтднь
Темән малмудан идшүлж,
Ачнран таньшго өнр болж,
Агтан таньшго байн болж,
Цуг мал-аһурсарн дала-нала болж,
— Я-а, гих өврмж угаһар бээцхэж,
— Ях,— гих гем-зовлң угаһар йовцхаж,
Даңгин ярлзсн инэдтә-наадтаһар
Чирә тиньгр, ни-негнәр
Амулң менд йовцхатн!
Һазрин өндртнь герән бәрж,
Көк девә хазх болтха!
Цевр һазрин аһуд үвлзж,
Үвл уга хавринәр,
Киитн уга намринәр
Үвлзх болтха!

Дотр мах идхләрн тәвдг йорәл

Алсн хөөнәнтн сүмснь
Сук-бодин орнд төртхә!

* Чөдрһн — хөн иддг өвсн.

** Көгсн — улан цецкэтә хатханчгта өвсн.

Дотринь идсн маднд
Аршан болж
Аньр уга шингртхэ!
Аһурснтн олн, дала-нала болж,
Өсж-өргжтхэ.
Мал өксн улсин
Саңнаһарнь көлсн һоожж,
Салаһарнь тосн һожж йовх болтха!
Мал өксн эздүднь
Кезэдчн цадхлңгар,
Ээмнь кезэдчн бүтнэр йовж,
Чирэнь кезэдчн тиньгр бээж,
Гем-зовлң угаһар, санамр
Төвкнүн жирһлд багтцхаг.
Идсн эдлсн маднд аршан болтха!

Ата-марһана йөрэл

Эндр болжах ата-марһана нэр-нааднантн
күцлмүднь
Күцэмжтэ болтха!
Күцэсн хамгтн бахмжта болж,
Эн йовх насндан
Эврэ-күүнэ гих йилһвр угаһар йовцхаж,
Баһчудтан хамг сэн тоот

Таалмжиннь сурһмжан,
Заң-авъясиннь, зокъялыннь
Авг-анчиннь
Учр-утхинь дасхж,
Ардан үлдэж өгцхэж.
Эврэн биистн
Гем-зовлң
Угаһар,
Төвкнүн жирһлд багтж
Көгшрцхэтн.
Баһчуд мана! Чидл татудан
Дөң-нөкд болж,
Зовлң хувалцж,
Кен бичкнэн сурһмжлж,
Кен медэтнрэн күндлж, тевчж,
Ни-негэр, өр-өвчэр,
Ээлтэ-энкрэр,
Хэлэж-харж,
— Я-а,— гих өврмж угаһар,
— Ях,— гих гем-зовлң угаһар
Жирһлин сээнэрнь
Төвшүн санамрар жирһцхэх болтха!

Хотын йөрэл

Идх-уухтн, эдл-ууштн
Элвг-делвг болж.

Мал-аһурсарн дала-нала болж,
Хот өгсн эздүднъ
Өглһнэ эзн болтха!

Сар-мөчн жилд тэвдг йөрэл

Сар-мөчн жилд
Өрк-бүл болһн
Эрүл-менд, гем-зовлң угаһар
Чирэ тиньгрэр,
Ярлзсн инэдтэ-наадтаһар
Үр-өңгтәһән, иньг-амргудтаһан,
Эңгин оln улстаһан
Эн-тер угаһар
Ни-негэр
Йовцхах болтха!
Цуһар амулң, төвкнүн жирһлэр
Жирһх болцхатн!
Хамг мууһастн гетлж,
Чилгр теңгр мет
Цеврэр, тиньгрэр бээх болцхатн!
Бээсн һазр-усндан
Дурн-седклән шиңгәж,
Ирх жилмүдт
Цуг үүлтн бүтж,

Төвкнүн бээх болтн!
Идх-уухарн элвжж,
Урһц-урһмлтн уняртж,
Көкрэд шавшх болтха!

Цаһан мөрн жилин йөрэл

Цаһан мөрн хамг сән тоотан
Өмнән баглж авч ирж,
Хамг мууһимдн эрж эрлһж,
Цаһан мөрн жилдән
Сән тоотнь делгрж,
Олн-эмтн гем-зовлң угаһар,
Эрүл-менд, чирэ тиньгрэр
Бүрн-бүтнэр бээцхэж,
Өмэрн өнр-өсклңгэр,
Түрү-зүдү угаһар,
Бүрн-бүтнэр өсж-өргжж,
Шин цаһан мөрн жилд
Алтн амһаһан кемлж,
Алтн уудан татулж,
Ки-мөрән киискж,
Кишг-буян делдж,
Сансн-седснтн делгрж,
Шин жил сээһән хальдаж,

Өрк-бүл болһнд эрүл-менд
Хөвтэ кишг авч ирх болтха!

Хөн жилин йөрэл

Хөн жилдэн сэн тоотнь делгрж,
Олн-эмтн гем-зовлң угаһар
Эрүл-менд, бүрн-бүтн,
Онъдиндан чирэ тиньгр бээцхэх болтха!
Ирсн хөн жилин
Буйн-кишгнь хальдж,
Хамг мууһасмдн гетлгх болтха!
Хөн жилд өрк-бүл болһн
— Я-а,— гих өврмж угаһар,
— Ях,— гих гем-зовлң угаһар
Бээцхэх болтха!
Орн-нутг төвкнүн бээх болтха!

ТУУЛЬС

Баатр күүкн

Кезэнэ бээж. Хан хатн хойр нег сээхн чигн гидг күүктэ бээж. Тер күүкнь йир ухарлыг болсн деерэн зөргтэ, баатр күүкн бээж. Дорд үзгт кү иддг нег мус бээдгчн гинэд, ик гидгэр зэнг тархагдад бээдг болна. Тер зэнгэр эмтн сүрдэд бээдг болна. Ухата күүкн тер зэнг сонсчкад, уха туңһаһад бээнэ: "Ода тер кү иддг мус эврэннь һазрин улсиг дажрад, дээлэд чилэчкэд, һазрнь баһдад, мадниг ирж чилэхэр седх гинэд, тер тоолвр тоолад бээдг болна. Эн Күн-муусиг яһж хорлдг болхви?— гинэд тоолжаһад, нааран дэврж һартлнь нааһаснь

йовж хорлх кергтэ гihэд, тоолвр тогтаж авна. Орн-нутгарн, һазр-усарн ик белдвр кецхэнэ. Харулчнран, элчнрэн, зарцнран — цугтнь ирцхэтн гиж зар тэвнэ. Цуглулад, дуудж авад, кү иддг Күн-муусиг оч хорлх белдвр кехмн гинэ. Эклэд белдврэн кенэ. Унж йовх мөр, өмсж йовх хувц-хунринь белдүлнэ. Күүкнэ өмсж йовх хувцнь гидмн болхла, цаһан торһн бииз бүшмүд: деерэн хайн киискэд оркдг алтн утцн, цаһан торһн утциг негдүлн некэд орксн эдэр лавшг уюлна. Утар, көлд ишкгдмэр уюлна. Көлдөн өмсжэх һоснь гидм болхла, улан улсар (булһаһар) уюлсн, һар күрхлэ шухтнад, э һарад бээдг һосн мөн. Толһа деерэн тэвж, цох деерэн цохдж өмсж йовх цокмр торһн килц махладнь хадсн хадхмрас һалас өсржэх залин очн мет герл һарад, гилв-гилв, гилр-гилр гihэд бээдг болна. Баатр күүкнэ унж йовх мөрнь болхла, мөөрсн болсн хун цаһан мөрн; унһн цагаснь авн күүкндэн гиж зааж-нерэдсн бээж, сээхн гидг кевтэ, янзта, тоһрун күзүтэ, сеңкәһэд бээдг мөрн гинэ. Йовад орксн цагтан толһаһарн наадад йовдг, йовсн йовдль болхла, деернь йовсн күн

саатулгдн бээдг, сайгн жоралдг мөрн болна. Зүүнэд орксн ногтнь гидм болхла, долан төөлгтэ, йовад орксн цагтнь жиңгр-жиңгр гиж, долан хоңх күүнэ чикнд жиңнүлжэхлэ эдл. Хазарлад орксн хазарнь гидм болхла, алтн амһаһан кемлж, алтн уудан татулж наадад йовдг болна. Кеерүлсн сур-суцань болхла, алтн мөңгэр товрулад кеерүлчксн, хэлэсн күүнэ хойр нүдн хальтм, зурчксн зургин бээдл һарад йовад йовна. Мөрндэн тохжах эмэлнь гидм болхла, сармлчксн алтн мөңгэр товрулад кеерүлж орксн гилв-далв гиһэд бээдг болна. Эмэлиннь хойр бүүргнь гидм болхла, мөрнэ нурһнд бул кевтәһәр булхад бээдг жөөлн; эмэл деер тэвдг көвцгнь гидм болхла, деернь суусн күн көглэд-көвклзэд бээдг, таалмжта жөөлн гинэ. Эмэлиннь хойр хавснь гидм болхла, мөрнэ нурһнд углгдэд, диглгдэд, дигтж оддг тиим таалмжтаһар кегдсн мөн. Эмэлиннь тохад, хойр татуринь татурдад оркхла, дигтән тусж, мөрн доран тавшад-биилэд, наадад бээдг болна. Өмнэснь омрувчлад, нәрхн жөөлн сурап өвцүнәннь хойр талаһурнь һарад, сольвад, нурһн деегүрнь һарад,

эмэлин доранур орулад татад, сүл доранурнь зүүлхэд, худрһчлад оркхла, ямаран сээхн юмн болна! Тиигчкэд, тер тоотднь сармта товруд зүүлхэд, суулһж оркхла, дегд сээхн, ке юмн болна. Сармта мөңгн хойр дөрәһинь эмэлин хавснаснь унжулад, дүүжлэд оркхла, хойр хавсна ар хажуһаснь нүклэд, һанзһинь унжулад, дүүжлэд, хотхоолан һанзһлад боож оркдг, тиигэд диглэд оркхла, дегд ке юмн болжана. Мөрнө кень сур-суцандь, күүкнө кень хувц-хунртнь болн ни-негнднь, номһн дөлөднь гисн үлгүр бәэдг биший. Тер мет баатр күүкнө мөринь белдэд зогсаж оркна, зурчкcn зург кевтә зогсад бәэнә. Отг-нутгнь йовжах күүкнд ик гидг үрвр, тоовр-тәкврин хүрм кенә, йөрәлән тәвлдэд, хаалһдан сәэнәр йовж күрхинь дурдж, алтн амһаһан зөв эргүлж һарад, зөв эргүлж хәрү орж иртхә, гилдэд йовулна. Күүкн цергиннь өмн һарад, дорд үзг хэләһэд йовж. Удл уга кү иддг муусинд ирж бууна. Цергән эргүлэд зогсачкад, баатр күүкн элчнрән дахулад, муусинд орна. Муусла күүндвр кенә. Кү иддг муусла гермал болхар күүндж авна, Мус зөв болна.

Эдн тиигэд ханьцад бээнэ. Мус күүкнд иткж, гертэн ирж хонхш. Өдртнь ирэд бээжэхэд, ора болхла, һарад йовж одна. Жилин арвн хойр сар болн гиж йовна. Мус төрүн гертэн ирж хонхш. Хаана күүкн нег дэкч мууст келдг болна: — Чи би хойр гербүл болад, жил болн гижэнэ. Чи ода күртл намаг иткжэхшч. Би болхла, чамаг иткэд, орж өглэв,— гинэ. Тиигж келхлэ, мус тер сөөдөн гертэн ирж хонна. Тер сөөһин бийднь күүкн тер муусиг гертэсн авч һарһад, кеер алулна. Кет-кетэр утлулад, цандг болһнд хайулна. Тиигж хортан дарчкад, цергэн дахулад, отг-нутгурн алтн амһаһан зөв эргүлж орж ирдг болна.

Дээсэн дарсн күүкиг орн-нутгиннь элчнр өмнэснь һарч тосад, буулһж авцхана. Ирж буулһснаснь авн үрврин хүрм, нэрнаад, тоовр-тэквр кенэ. Отг-нутгиннь эмтн күүкнд һалын эзн Окн-Теңгр гидг нер зүүлһнэ. Биидэн ик му үзсн, сансн-седсэн күцэж, диилвр бэрснднь тиим нер өгч. Муусин һазрас күнд ирэд, бичкнэн һархлань, терүгэн бийнь алулна. Юңгад гихлэ, өсхлэрн эцкэн дурасн кү иддг мус болх гийһэд.

Кеедэ

Кезэнэ бээж. Кеедэ гидг өвгн кер халзн хуцга бээж. Кеедэ иддг-уудг уга болад, уха туңжажаһад (йовсн ноха яс кемлдг гихэд) хуцан унж авад, һарад йовна. Өвцүһәрнь шавдад, өлвзүлэд, хааһарнь шавдад, хальгн чичрүлэд, гесәрнь шавдад, гелдһзүлэд, һуярнь шавдад, һулдһлзулад, йова, йова йовж, нег хотар орж ирнэ. Эмгн өвгн хойрин герт ирж бууһад, һазаһаснь хуцан уйчкад, орж ирэд мендлчкэд, барун эрkdнь өвдглэд сууна. Өвгн эмгн хойр эс медсн боллдад бээцхэнэ, хотчн кеж өгхш. Кеедэ сууж, суужаһад сурна: — Эмгн өвгн хойр, хөөндтн хуцан тэвчкэд, хонад һарч болхий?— гинэ. Өвгн эмгн хойр келнэ: — Хонулж болшго, хуцтн хөөдимдн идж оркх,— гинэ. Кеедэ келнэ: — Идхн уга. Кеедэ сууж, суужаһад, дэkn сурна:— Эмгн өвгн хойр, ора болж йовна, хөөндтн хуцан тэвчкэд хонад һарсв. Эмгн өвгн хойр:— Хонулж болшго, хуцчн хөөһимдн идж оркх,— гинэ. Кеедэ сууж, суужаһад, дэkn һурвдад сурна:— Эмгн өвгн хойр, ода хонулад һарһит,

ора болж одв,— гинэ. Өвгн эмгн хойр цааран хэлэж уульлдад, хэрү хэлэлдж келнэ:— Не, ода хуцан хөөнд тэвчкэд, хонад һарич,— гилднэ. Кеедэ амрад одна. Эмгн өвгн хойр-таһан һурвулн хөөдөн хотнд орулад кевтүлчкэд, орж ирэд унтцхана. Кеедэ сөөннь өрэллэ һарад, хуцан алад, махинь нохаст хаяд өгчкэд, цусинь хөөдин амнд түркчкэд, орж ирэд утна. Өрүнднь бослдад, һурвулн хөөдөн бүрткхлэ, хуц уга болдг болна. Хөөдин амнь цуһар цуста. Кеедэ келнэ: — Тадн мини хуциг хөөдөн идж оркх гижэлт, хөөдтн хуцим идж оркжлм. Ода тадн мини хуцин бодарт хөөдөн өгх болжанат,— гинэ, хуциннь ормд хөөдинь тууж авад хэрнэ. Кеедэ байжад-амрад-жирһэд бээһэд бээнэ.

Об Шолдр

Кезэнэ бээж. Об Шолдр гидг залу бээж. Иддг-уудг уга угатя залу бээж. Кевтж үкж болшго гинэ, нсг байнад одна. Невчкн идх уух тежэл кех юм сурж авхар һарад йовна. Байнад күрч ирэд, орад мендлчкэд, байна эркинднь өвдглэд сууна,— Нернчн кемби? Ю

хээж йовнач?— гинэ байн— Нерм Об Шолдр,— гинэ,— Танас нег тежэл кех малын туру сурхар йовлав. Күн нег ааһ цэ чигн кеж өгхш. Байн келнэ:— Чамд өгдг турута юмн уга. Об Шолдр хэрэд күрч ирнэ. Геснь өлсэд, Об Шолдриг суулһжахмн уга. Хойрдад байнаг орна. Ирэд, мендлэд, барун эркнднь өвдглэд сууна. Байн сурна:— Об Шолдр, ю хээж йовначи?— гинэ. Об Шолдр келнэ:— Нег тежэл кех юм сурж ирлэв,— гинэ.— Чамд өгдг юмн уга,— гинэ. Об Шолдр сууж, суужаһад хэрэд күрч ирнэ. Дэкэд, һурвдад байнаг орад һарна. Байнад орж ирэд, мендлчкэд, саак үүднэ өөр өвдглэд сууна. Байн сурна: — Об Шолдр, ю хээж йовнач? Об Шолдр: — Танас нег тежэл кех юм сурж йовнав,— гив. Байн нег хорхата хурһ бэрж өгэд тэвнэ. Об Шолдр хорхата хурһан алж идэд, амрад-жирһэд бээнэ. Байн тиим хатуч бээж. Байн байжх дутман хатурхад бээдг бээж. Ялч зарчкад, гер-бүлднь негл үкрин үсинь саалһчкад, хэрү авчкдг бээж. Нань юм өгдго бээж. Тиигжэх улс өнгэр ю өгх билэ?

Тoһcтн така хойр

Кезэнэ бээж. Тoһcтн така хойр йир сэн нээжнр бээж. Нег дэжж тоһcтнахн сэн нээж таканд гиичлж. Гиичлж ирсн хойр тоһcтниг такахн һурвн хонгт тоовр-тэкр кенэ, же гитльн нээрлүлнэ. Һурвн хонгт нээрлж, нээрлж хэрх цагнь болна. Хойр тоһcтн һарад йовн гижэхэд, хойр такаһас хувцинь сурна. Бидн гиичлж ирэд, зууран орулад өгчкхвидн. Маднд өдн өрвлһ хойран өгит, өмсэд, зүүһэд ирсвидн гинэ. Хойр така зөвчлэд, сэн нээжнртэн өдн өрвлһ хойран тээлэд, зүүлһэд тэвж оркна. Хойр тоһcтн өдн өрвлһ хойринь зүүһэд йовж одцхана. Такахн хойр тоһcтна өдн өрвлһ хойринь зүүһэд, өмсэд үлдцхэнэ. Хойрдгч өдртнь такахн тер өмсж одсн хувцимдн авч иртн гиһэд, эндр өдр күртл хээкрэд бээдгнь эн. Күлэнэ, күлэнэ, долан, долан дөчн йисн хонгтан күлэж, ирхш. Такахн сэн нээжнрэн цөкрнэ. Тер төлэд эр така нээжнртэн икэр һундж оркад, хээкрэд бээдгнь эн. Дүн харла нег серж хээкрэд, тер авч одсн өдн өрвлһ хойримдн авч ирж өгцхэтн гиһэд.

Дэки хойрдад өрүн өрлэ серж хээкрдг, тер авч одси өдн өрвлн хойримдн авч ирж өгцхэтн гинэд. Дэки хурвад һал үдлэ хээкрдг, тер авч одси хувцимдн авч ирж өгцхэтн гинэд. Хойр тоһстн болхла, эндр өдр күртл кеерлдэд, амрлдад, жирһлдэд бээцхэдг.

Тавн тө сахлта нег тө өвгн

Кезэнэ бээж. Эмгн өвгн хойр гер-малан өскэд-босхад, уух-идх эдлвртэ бээдг бээцхэж. Өвгнь болхла, тавн тө сахлта нег тө өвгн, ю чигн кеж чаддго бичкн күн болжана. Эмгнь болхла, йосн күцц цогцта-нурһта эмгн. Өрүн босад, малмудан кеерэгшэн һарһчкад, хэрж ирэд, хот кехэр седхлэ, гертнь усн уга болдг болна. Эмгнь өвгнд келнэ: — Худгас одад, хот кеж уух невчкн ус авад ирит. Өвгн бүстэн нег бичкн сүкэн хавчулж авад, һарад йовна. Хойр суулһ тохадан өлгж авад, худгт ирэд, өвгн худгиг эргүлэд, бичкн сүкэрн малтад бээнэ. Эмгн өвгэн күлэнэ, күлэнэ ирхш, күлэнэ, күлэнэ ирхш. Эмгн күлэж ядад, өвгэн некэд һарад

йовна, худгур күрч ирнэ. Өвгнь худгиг эргүлэд, йораларнь малтад бээдг болна. Эмгн өвгнэс сурна:— Та юн гидг юм ке-жэхмт?— гинэ. Өвгн келнэ: — Суулһар ус зөөһэд наадад бээхм биш, йораларнь малтад авад хэрхэр седжэнэв,— гинэ. Эмгн келнэ: — Өвгн, өвгн, эн насндан иигж та бидн хойр малтж чилэшговидн. Хойр суулһар ус татч авч ирэд, хот кехэр седхлэ, арһсн-түлэн уга болна. Дәкн эмгн келнэ:— Герт хот кедг түлэн чигн уга, өвгн, невккн модна ац авад ирит,— гинэ. Өвгн үгинь соңсад, бичкн сүкэн бүстэн хавчулж авад, һарад йовна. Күрч ирэд нег тө өвгнчнь саак бичкн сүкэр модна йозуриг эргүлэд малтад бээдг болна. Эмгн моднд одсн өвгэн күлэж ядад, ардаснь некэд күрч ирнэ. Ирхлэ, өвгн модна йозуриг эргүлэд чавчад, малтад бээдг болна. Эмгн:— Та, өвгн, юн юм ке-жэхмт?— гинэ. Өвгн келнэ:—Модна ац чавчад наадад бээхмн биш, уңгарнь эргүлэд малтад авад хэрхэр бээнэв,— гинэ— Та бидн хойр эн насндан малтж чилэж чавчж чаддмн бишвидн,— гинэд келчкэд, эмгн сүкинь авад, невккн ац чавчж авад, өвгэн

дахулад, герүрн күрч ирнэ. Хотан кеж уулдад, амрлдад-жирһлдэд бээцхэнэ. Өвгн йир соңсврч төлэдэн һарад йовад бээдг бээсмн. Эмгн үгэн соңсдг төлэднһ күндлдг бээж.

Саг эмгн өвгн хойр

Кезэнэ бээж. Нег күүктэ эмгн өвгн хойр бээж. Бийдэн зөв малта, һурвн зарцта, һурвн зарциннь хойрнь гертэ-бүлтэ, негнь — баахн көвүн бээж. Эмгн өвгн хойр мел күүкнэсн саглад, ээлдэд бээдг бээж. Хол һазрас күн ирэд, күүкинһ хулхалад авч одх гийһэд, эдн оньдин ээлднэ. Зарциртан болхла, эдн иткдг бээж. Ода яһдг болхм-би?— гижәһэд, эк эцк хойрнь һурвн зарцарн шил бээшң бэрүлнэ. Ишкә герин бә-эдлтэ, өндртән дөрвн арчм шивә бәрэд дуусна. Эк эцк хойрнь ялчиртаһан күүкиг бээшңгүр орулад, үүдинһ оньслад, түлкүринһ хавтхлад, эргүләд, бәрәтә бээсн шивәһинһ бас оньслад, эмгн өвгн хойр һурвн зарцтаһан гертән хәрэд күрч ирнэ. Ялчирнь болхла, үгинһ соңсдг, күндлдг бээж. Эмгн өвгн хойр бээшңд орулад хаачксн күүкндән

өрүнд үүдинь секэд, өрүн идх-уухинь ору-
лад өгчкэд, зарцнртаһан хэлэхэд диглчкэд,
үүдинь оньслчкад, хэрэд күрч ирцхэнэ. Үдин,
асхн хотынь бас тиигж өгчкэд, диглчкэд,
малан хотндан орулчкад, унтлдад, бослдад
бээцхэнэ. Күүкэн бат һазрт орулсн улс
боллдад, эдн санамр бээцхэнэ. Зарц көвүн
цугтаһинь унтулчкад, босад, һарад бээсиг
күн медхш. Көвүн һарад, бээшңгин өркэрнь
күүкнд арһмж хайж өгэд, күүкиг татад
һарһж авна. Хойр жилдэн үүрлэд бээцхэв.
Һурвдгч жилнь эклхлэ, хоюрн зөв-учран
күүндэд, гер-бүл болцхана. Һурвн жилдэн
көвүн күүкн хойр үүрлэд бээсиг эц эцк
хойрнь төрүц медхш. Һурвн жил болчкад,
күүнэс үг угаһар гер-бүл болсндан гемэн
сурхар көвүн күүкн хойр эмгн өвгнд ирнэ.
Эц эцк хойрнь ик гидг үрвр-тоовр-тэквр
кеһэд, күүкн күргэн долан хонгт гиичлүлэд,
нэр-наадан төгсөһэд, күүкн-күргнэ геминь
тэвэд, гер-бүл болснднь ик гидгэр байрлад,
теңкэн уга бээцхэнэ. Күүкн-күргэн тер бээсн
бээшнднь орулад бээлһнэ. Эц эцк хойрнь
эң-зах уга байрта, амулңгта, сээхн төвкнүн
жирһлэр жирһцхэнэ.

Өвэрц өрк-бүл

Кезэнэ бээж. Эмгн өвгн хойр бээж. Эдн хойр күүктэ, тавн цаһан ишктэ, тавн ямата бээж. Эднэ өрк-бүл хотндан өврмж болад бээдг бээж. Хойр күүкнь болхла, хоюрн ээмнь цацу, чирэнь эдл өңгтэ, эдл нурһта, өмнэснь хэлэхэд оркхла, өлн цаһан чирэтэ, ардаснь хэлэхэд оркхла, алд делм хар күклтэ, хоюрн эдл бииз торһн бүшмүдтэ. Эдл хар торһн килц цокмр махлаг алтн утцар хатхмрлчкскн, хэлэскн күүнэ нүдн хэлтрм, соңссн күүнэ чикнэ хужр хандго, негнь негнэскн хойр ах, тернь чигн йилһрж медгддго билэ. Нернь болхла, эгчнь Кеемэ, дунь Деемэ. Нерэрнь чигн йилһж меддг арһ эк-эцкднь уга. Юнгад гихлэ, негинь дуудхла, хоюрн хэлэдмн. Эк-эцкнь эс медхлэ, эн хойр бичкнэскн эдлдэн өссн, альдас медх билэ. Тавн цаһан ишкнь мээллдэд оркскн цаглань чинхлэ, зерглүлэд цокчах хоңх мет жиңгр-жиңгр гилдэд бээцхэнэ. Тавн цаһан ямань кевлһэн кевлдэд оркскн цагтнь хэлэхлэ, кевр-кевр гилдэд, тавулин зерглэд, дуулжах күүкдин бээдл һарлдад бээдг болна.

Өвгн эмгн хойр болхла, гүңгр-гүңгр гилдэд, һаңһр-һаңһран күүндлдэд орксн дууһинь чинхлә, гүңгр-гүңгр гийэд, көгнь оржах домбрин айс кевтәһәр күңкнэд бээцхэдг болна. Эн гер дотрк улс тавн ямаһарн тежәл кецхэдг бээж. Ямадан гертәс һарһд-го, хойр күүкәрн өвс таслулдг, хадулж өгэд, өвслэд, услад, бийснь чигн гертәс хол һазрт һардго улс бээж. Хотна улс эднә мендинь медхәр ирсн цагтан же гитлән эдниг һәәхцхэдг бээж. Эдниг цугтаһинь хәләж-хәләжәһэд, келцхәдмн: — Эгч дү хойрин ээмнь сәәхн, тавн яманантн кевлһнь сәәхн, тавн ишкинтн мәәллһнь сәәхн, эмгн өвгн хойрин һаңһр-һуңһрнь сәәхн,— гилдэд, һарлдад, орлдад бээцхәдичн. Эмтн иигэд келлдэд бәәхлә, эмгн өвгн хойр цеерләд, әмтнә келн күрх гийэд, му сандг бээж. Мадниг хотна улс яһад иигэд келлдэд бәәдв? Дамбрлад, басад иигжәхмб? Наад бәрлдэд иигэд ирлдэд-һарлдад бәәцхэдг кевтә гиж, эдн санна. Зуг хотна улст тиим санан уга. Эдниг һәәхж ханхш.

Нег дәкж хойр күүкнәннь негнднь хол хәр һазрас әрк зөөж, зәң орулж ирнә. Эмгн

өвгн хойр күүкэн йилһж чаддго, негинь дуудхла, хоюрн хэлэдг. Ирси гиичнр кен эгчнь, кен дүүһинь медхэр шивр-шивр гилдэд бээцхэнэ. Эмгн өвгн хойрас сурхла, эн хойр медхш. Тегэд, эрк орулж ирси гиичин улс эк-эцкэснь кезэ хулдын хүрмэн авч ирхэн сурж зөвэн авад, хэрж одцхана.

Нег цөөк хонжаһад, дала зооцан ачсн көвүнэ һазрихн күрч ирцхэнэ. Хойр хонгтан нээрлдэд, кезэ күүкэн мордулж авх зөвэн авад, хэрж одна. Тиигжәһэд, күүкэн мордулж авхар көвүнэ һазрихн дала зооцан ачсн күрч ирцхэнэ. Ик гидг нэр болна. Өрүнднь күүкиг авад һарх цаг болна. Күүкиг захаснь негинь татад авад һарна. Кенинь авч һарчхань эк-эцкньчн, хотна улсчн меддг арһ уга. Күүкиг авад йовж одсна хөөн эк-эцкнь: — Кенинь авад йовж одв? Кенинь мадн мордулуvidн?— гилдэд, алцтрад сууцхана. Күүкнь одсн һазртан йир сээнэр бээнэ. Дарунь хойрдгч күүкнднь эрк зөөж ирцхэнэ. Тиигж эмгн өвгн хойр күүкдэн мордулсн бээж.

ХАЛЬМГУДЫН БЭЭДЛ-ЖИРЬЛЭС

Сэн заңгин авъясмуд

Мана орн-нутгт олн улсин жирһлнь болн серлнь уңгарн сольгдв. Минь одахн күртл ни-негнэр болн үүринэр бэесн зэрм келн-эмтн ода хоорндан цүүгдэд, нам йосндан дээллдж йовна. **"Сэн көдлмшэс жирһл ясрдг, сэн идгэс мал ясрдг"** гидг хальмг үлгүр бээдг биший. Тегэд өдгэ цагт үнн чик хаалһар йовж жирһхин төлө юн кергтэ болжахмб? Эн сурврт болм хэрү өгхин төлө медж, үзж болн соңсч йовснасн баһчудла цаһан седклэсн хувалцхар седжэнэв. Моһлцг һазр деер бээх эмтэ юмн дундас хамгин

өөдөн седлтэнь болн ухатань күн гиж келсн ашлврт маһд угад күмн эмтн иткжэнэ. Болв, му болн киизң заңгта эмтн альдас һарад бээдг болхмб? Терүнэ һол учрнь, минихэр болхла, хальмгудын ик зунь бурхн-шажан, хуучн авъясмудан болн заңшалан мартснд, терүнэ ул деер баһчудт сурһмж өглһнэ көдлмшиг дора кемжэнд тэвснд бээнэ.

Ахрар келхд, нарт делкэн күмн эмтнд му келүлшгон болн мууд үзгдшгон төлө бидн цаһан седкл-ухани көрңгин заң-авъясан эврэ жирһлин хаалһдан чик бэрх зөвтэвидн. Терүнэ төлө хальмгудт ямаран авъясмуд бээхинь медх кергтэ. Мини медсэр болхла, иим авъясмуд бээнэ: заң-авъяс, авц-бэрц, авц-бээц, ямр-янз болн һоһольшг. Эн авъясмуд эмтн бээх һазрмудар невчк йилһрнэ, болв, һол учрнь үлднэ. Тегэд ямаран авъясмуд эклж келхэн медх кергтэ.

Заң-авъяс гисн заңган болн авъясан ясрулхмн, сээрүлхмн гисн юмн. Авц-бэрц гисн бээсн юмиг уга гиж келдго, уга-ядудан бээснэсн хоорндан хувалцдг юмн. Хуучна цагт юм хээһэд ирдгньчн бээсмн. Терүнд бээснэсн мел юм өглго һарһдм биш. Ирсн

күүнд хээс халуулго, ааһ цэ өглго һарһдго бээсмн. Өрүни цэ амстн гийэд, нам йорлдг бээж хальмгуд.

Авц-бээц гидг авъясин зокалар негнь олнаннь төлэ, олнь болхла, негнәннь төлэ халуч харсачнь болдг бээсмн. Ямр-янз гидг авъяснь келсэрн болв чигн, кесэрн болв чигн дигтэ-дарата, юуһарн болв чигн янзта улс гиж медүлжэх юмн.

һо-һольшг авъяс гиснь һоодан бээдг, эмтн дунд үзмжтәһәр бээдг һо-һольшг кү медүлжэх юмн.

Күүг кеерүлдгнь юн болхви?

Күүг кеерүлдгнь, неринь өөдлүлдгнь — цаһан седкл-ухань, сән заң-авъясмуднь. Тегэдчн хальмгуд дунд **"Заңнь сээнднь эмтн хурдг, замгнь сээнд заһси хурдг"** гисн үлгүр өргн делгрлт авснь учрта юмн. Күн болһн мел эврәһәрн бээхәр седнә. Тернь му заңтадньчн, сән заңтадньчн шиңгрәд, ширлдж оддг дасврт хүврнә. Эс гиж күн болһна заңшалнь дурндан бээһәд дасч орксн заң авъяс болжана. Ахрар келхд, күн гисн

юмн мел дурндан бээхдэн мел дурлад бэ-
эдмн. Терүг бидн нег күслүр зөрүлэд, заң-
авьясан ирлцүлэд, ни-негнэр бээхлэрн, тер
цагт цуһар чикрхвидн гисн санан орна.

Күүнэ авьясин эклцнь иим болна. Яһад
гихлэ, күн болһнд заңгин авьяс гидг юмн
бээдг юмн. Күүг төрснэснь авн көгшрэд
өңгртлнь ямаран болв чигн нег авьяс дахад,
заңшал болж оддг юмн. Тегэд күн бийэн
меддго болжана. Мел сэн болсн болад
бээдмн. Үлгүрлхд, эврәннь зокьяларн,
эврәннь таалмжарн, эврәннь заңшаларн,
эврэ бийиннь дасн дасварн бээхэр седл-
дэд, бийснь чикэр бээдг улс болсн боллдад.
Күүнэ селвлцэнд багтхар седдго улс чигн
бээдг болжана. Эн үлгүрмүд му заң-авьяст
орна.

Олна сэн-сээхн авьяс дасч авлһнд онь-
ган өгхмн. Мел терүн талнь нээхлж, ни-
негнэр болн үр-иньгинэр бээхмн, жирһхмн,
үүлдхмн. Сэнь диилтхэ гихэд нег мөслгч
ноолда кехмн. Му тоотас гетлхмн, сэн-
сээхнэн хоршулхмн, чик ухан-седклэрн
бээцхэй. Кен негндэн эрүл-менд бээхиг,
олн зүсн байр үзхиг дурдый.

Ода рыночн экономикд оржах, олна болн государственн хэрлцэн ондаржах цагт хуучна заң-авъясмудыг сергэж дасч авх керг учржана, Сэн заңта улс тал альдас болвчн күн ирнэ: холасчн, өөрхнэсчн. Үлгүрнь, һазаһас ямаран чигн күн ирж йовхлань, терүг тосад, гертэн орулж авдг бээсмн. Эн хот-хол хээж йовх күн биш, сэн-сээхнэр ухан-седклэсн эрүл-мендитн медхэр, үүринэр күүндхэр ирсн күн болжана. Тегэд эн туст нег хальмг үлгүр бээдг биший: **"Хэрд хээс халул"** гинэд. Эн сэн авъясиг мартх зөв уга. Тиигж тосхла, ирсн күүнэ элкнь, зүркнь жөөлн болхд маһд уга, Ирсн улст мууһан медүлж һарһх керг уга. Сэн-сээхн авъясарн үдшэж һарһх кергтэ. Ирсн күүнд хойр сенсн цэ өгхлэ, һару һардм биш, Нам тернь эргэд, хэрү бийднь ирдмн. Таанриг сэн сээхн авъястад то-олхмн болжана. Эн туст бас нег хальмг үлгүр уханд орна: **"Хотын сээнинь күүнд өг, хувцна сээнинь эврэн өмс"**.

Гертэн ирсн күүг хоосар һарһдм биш. Сэн таньл болхла, өмскүлчн өмскэд һарһдмн. Тертн өгчэх өглһ биш, тана сэн-сээхн авь-

яст тоолгддмн. Күүнд хот өгхлэрн, нег сеңсн
цэ кеж өгчкэд, терүгән ууж оркхлань, дэкч
унта гиж бичэ суртн, дэки келһтн гиж
өгтн,— Дэки унт,— гисн янз уга, му авьяста
күүнэ сурврт тоолгдна. Тегэд чигн **"Сурж
өгхэр цокад өг"** гидг хальмг үлгүр бээхнь
учрта. Кезэнэ хальмгуд кен негән санлдад,
хоорндан зэңгән авлцхар нег-негн талан
одцхадг, орлцдг-һарлцдг сән авьяста бэ-
эсмн. Гертән ирсн күүг хэрхэр седхләнь,
медэтэ болхлань тевчэд, күндин төлэд келгэр
гертнь күргдмн. Дундын наста күүкд күн
ирхләнь, терүг нег күн дахулад, гертнь
күргдг бээсмн. Терүнэ тускар бас нег үлгүр
бээнэ: **"Күндли бэрн гертнь, күргн бэрн
һазртнь"**. Ода болхла, герин үүднэс һарһад
давулхла, болад бээсн тер.

Хуучна цагт эгл улс ни-негн бээдг бээж.
Авьясиг тедн законла эдл дүнцүлдг бээсмн.
Тедү дүңгэ ни бээсн болжана. Авьяснь
болн үүлдврнь эс ирлцдг улсин зангиг мууд
тоолдг бээсмн. Нег-негндән дөң-нөкд бол-
лһн, кен негнәннь зовлңинь хувалцлһн,
ирлцнһү сүв-селвг өглһн хальмгудын сән
авьяст хүврсмн. Медэтр үг келхлэ, терү-

гинь законла эдл сонсцхадг, күцэдг бээсмн. Келсн үг күцэдгонь му заңгта, му авьяста күн болж тоолгддг бээсмн. Баһчуд медэтн-рэн күүндлдг, бичкүдүн эрклүлж, мергжл-тин сурһмж өгхлэ, сэн болхт маһд уга.

Сэн седклин көрүгэс

Өмд күүнд юн кергтэв гихлэ, чик ухани болн цаһан седклин сурһмжин көрң кергтэ, гегән-герлин мергжлтин өргжл кергтэ юмн. Эс медсндән дөң-нөкд болхиг, сэн авьясин көрңгин чинринь өөдлүллһиг бийдән сурһ-мжлһиг оныгтан авх кергтэ. Ухан чилэд уга, урмд хэрэд уга деер давсн жирһлиннь сэн авьясиннь мергжлтән, чик ухан-седклиннь дамшлтан заңшалд хүврәһэд, баһчудт үлдэх кергтэ. Кен чигн күн туслң эврәннь авъ-ясиннь таалмжарн, зокъялыннь заңшалар бээхәр седдг юмн. Терүг оһн дундан, сән-сәәхн авьясин зокъялын таалмжиг заң-шалд хүврәһэд, оларн меддг болхла, йир сән болхмн билэ. Тер дотр заңгиннь авъ-ясан шинжлж хэләһэд, үнлэд, ясрулад бээх кергтэ. Кезәнә намаг бичкндм намаг эцкм

иигж сурһмжлдг билэ. Мел эврәннь таал-
мжар дурндан бээхэр седхм биш гидмн.
Келсн тоотан эцкм ил кергүдэрн болн
үлгүрмүдэр батлдмн. Дала үг келж, оln
зүсн даалһврмудар кү салвлдго билэ. Цөн
болн тодрха керг даалһдмн. Терүг күцэлһиг
эрк биш бүрткж хэлэдмн. Хальмгин сән
авьясиг дасч авад мартх керг уга гиж эцкм
намаг сурһмжлдг билэ. Заң сән болхла,
авьясньчн чик болх зөвтэ гиж келдмн.
Тернь ода ирж медгджәнэ. Бидн эк-эцкәсн
ээдг болн күндлдг билэвидн. Тедн мадниг
ээлһж хээкрдго, цокдго билэ. Тер бийнь
теднәс хөрдг билэвидн. Мадна өөр тедн
керлддго, цүүглддго билэ. Альдаснь авад
хэлэв чигн, маднд сән үлгүр болдг бээсмн.
Кен-негнләнән ухан-седклән негдүлэд, оln-
әмтнлэ өр-жөөлнәр, өр-өвчинәр, ээлтә-
эңкрәр, номһн-жөөлнәр, тевчңгүһәр, нег-
негән күндлэд, кезэд чигн дөң-тусан күргх-
дән белн бээх зөвтэвидн гиж эцкм даңгинд
давтдг билэ. Күүнд сән тоот кесн юмн кезэд
чигн хэрү бийд ирдмн гиж келдгнь нанд
мартгдшго ик сурһмж болсмн. Күүнлэ цү-
үглдж мейәркхмн биш. Күүнә өмнәс сөрү-

дин үг келхмн биш, күүнэ юмнд жилвтхмн биш, күүг үлүд үзхмн биш болн нань чигн заңшалмуд мини жирһлин сэн авъяст хуврв. Тегэд, мел эврэ арһ-чидлэрн бээхмн, дала ик сана санхмн биш, ю болв чигн эврэн кедг дасхмн гиж баһчудт сүв-селвгэн өгхэр бээнэв.

Күүнэ жирһлд мел му заң-авьяста улс чигн харһна, Тедн күүнэ келснд, кеснд бахддго, нам даңгин ажглад, мел му юм хээһэд йовдг улс. Тиим му уханас хол йовтн гиж эцкм намаг сурһмжлдмн. Олн дунд ховч, худлч болн хуурмг болчкад, зуһунь чигн харһна. Теднэ келсн үгднь үнн уга, үнэн геесн улс. Бив, бив гилдэд, модь-рун үг келлдэд, бүдүн күзү үзүллһн теднэ му авъясь. Илднь келхд, иткл уга эмтн. Яахв гихлэрн, тедн олна өмнэс сөрсәһэд, хов-худл келэд, күүг хоорнднь цоклдулад, бийсэн ик ухатад тоолдгнь даслт болж одсмн.

Аля-аздан хайхмн

Олн дунд дэкэд нег му ааль татдгнь бас бээнэ. Үлгүрнь, залху, көдлхдэн дурго, эрк

уух болхла, ард үлддгө, аля-азд йовдлмуд
һарһдг болн өрк-бүлэн хаяд, көгшн эк-
эцкнрэн зовадг баһ болн дундын наста
улсин то сүл жилмүдин эргцд баһрх биш
нам икдэд йовна. Өдгэ цагт баһчудын зэрмнь
эркэн уучкад, өртө юмн кевтәһәр санапр
бәэсн әмтнлә оралдад, сөрүд үг келәд, ноолда
татх учр хәәнә. Көгшн баһ уга тиим әмтн
ичр-һутран гееснь маһд уга. Тегәдчн, **"Өрк
савасн бишцкинъ цугинъ үрәнә"**,— гидг хальмг
үлгүрт келгдснь мел чик болж һарчана. Эс
көдлсн деерән эрк уудг залху күн дорас
өсч йовх үйнрт ямаран сурһмж өгч чадх?
Эн му авъясмудан хаяд, жирһлин чик, һо
хаалһд йовлһн күн болһна эрүн керг мөн.
Терүг, баһчуд, мартлго, сән авъясмуд дасч
авлһнд оньган өгтн.

МАЛД ТӨЛИНЬ АВХУЛЛЫН

Хальмг улст малд төлинь авхуллһна нег авьяс бээдг. Энүнэ учрнь иим: зэрмдэн мал төлэн хайна, эс гиж төлнь үкж одхла, терүнд талдан хурһ, туһл, ботх көкүлдмн. Эннь эвр жаңһрта, күнд үүлдвр. Төлэн һолсн мал му заңта болдг. Малыг эвлэд, илэд-далад, ду дуулж өгэд, шин төллө ижлдүлдг бээсмн.

Хөөнд хурһ авхуллһн

Хөн хурһлчкад, хурһан һолад хайчкдгнь бээнэ, киитнд даарад, көрэд үкж чигн оддгнь бээнэ. Хурһинь өнчрүлшгоһар седэд, ке-

зэнэ хальмгуд хурһинь талдан хөөнд яһад
болв чигн авхулхин арһ хээдг бээсмн, Тер
мет икр хурһдыг салһад, негинь хурһан
геесн хөөнд авхулдмн. Яһж авхулдг бэ-
эсмб?— гихлэ, бүтүһэр өвчсн хурһна арснд
өвс чикэд, хөөнэ өмн кевтүлэд тэвкчнэ.
Деернь давс цацад, тер хөөнэ делңгэснь
көлсинь, киринь авад, хурһнд түркнэ. Дэкэд
болхла, шин һарсн хурһна асаһинь авч
түркнэ. Хурһнла хөн иждтл өөрнь нег күн
бээһэд, хурһиг көкүлнэ. Эн саамд иим дун
дуулгдна:

Хаврин хар салькнд
Хажудан кенэн дахулнач?
Өнчн юмн кевтәһэр
Өрэд йовад йовдмч?
Хош, хош, хош,
Пөөһэ, пөөһэ, пөөһэ.
Делң уга богшурһа
Дегдэмлән хажудан дахулна,
Дегтә чи болхлаг,
Хажудан кенэн дахулнач?
Хош, хош, хош,
Пөөһэ, пөөһэ, пөөһэ.

Өрэл жилин туршарт
Өөрэн кенэн дахулнач?
Өнчн юмн кевтәһәр
Өрэд йовад йовнч?
Хош, хош, хош,
Пөөһә, пөөһә, пөөһә.

Темэнд ботх авхулһн

Шин һарсн ботхнд бузр һарта күн һар
күрчкхлә, эс гиж му үнртә юмн наалдхлә,
иңгн терүгән хайчкна. Ботхиг эс авхулхлә,
тернь харһнад үкж одхнь лавта. Темэнд
ботх авхулһн икл жаңһрта юмн. Терүнд
кесг күн орлцж, темәг эвлнә, еңсг айста ду
дуулна. Моңһл келн улс эәмг болһарн эврә
иим дуута бәэсн болх биз. Зуг Ц. К. Жар-
гаеван дуулдг дун эсго өвәрц:

Буулич, буулич,
иньг мини,
Бульглен нульмсан
асхрулыч,
Боожһан, боожһан
боожһич,

Бульглен нульмсан
асхрулыч.

Уулич, уулич,
иньг миии,
Ботхндан ээлтэ болыч.

Боожһан, боожһан
боожһанич,
Ботхндан ээлтэ болыч.

Буулич, буулич,
иньг мини,
Ботхндан эңкр болыч.

Боожһан, боожһан
боожһанич,
Ботхндан эңкр болыч.

Уулич, уулич,
иньг мини,

Ботхндан дурта болыч.
Боожһан, боожһан
боожһанич,

Ботхндан дурта болыч.
Буулич, буулич,
иньг мини,

Ботхндан хару болыч.
Боожһан, боожһан
боожһанич,

Ботхндан хару болыч.

Үкрт туһл авхулһн

Үкр туһлан холдго болжана. Зуг туһ-
лжаһад, үкж оддгньчн бээнэ. Эс гиж һар-
чаһад, туһлнь үкж одна. Тер цагт талдан
авхулна. Үкр хөөнэс ухата. Үкрт туһл ав-
хулхларн, бүтүһэр өвчсн туһлын арснд
дүүргэд өвс чикж оркна. Тер арсн деер
давста ус цацад, үкрин делңгэснь көлсинь
авч, арснд түркнэ. Терүг үнрчлэд, долаһад,
шиңшэд бээж, үкр туһлдан ижлдэд ирнэ.

Нег күн үкрин өөр зогсжаһад, көөлү-
ринь, эндк-тендкинь маажад, илэд-далад,
үкриг тогтнулна. Тиигэ бээтл, үкр туһлдан
ижлдэд ирнэ. Үкр шулуһар туһлан автха
гиһэд, иим ду дуулж өгнэ:

Хоов, хоов, хоов,
Хач, хач, хач.
Үвлин хорн киитнд
Хажудан кенэн дахулнач?
Өнчн юмн кевтәһэр
Өрэлэд йовад йовнч?
Хоов, хоов, хоов,
Хач, хач, хач.

Хаврин хар салькнднь
Хажудан кенэн дахулнач?
Өнчн юмн кевтэхэр
Эргэд йовад йовнч?
Хоов, хоов, хоов,
Хач, хач, хач.

ЬАРГ

Дууч болн келмрч..... 3

ДУД

Өндр деернь һархнь..... 11

”Зу” гидг һазр..... 12

Хар келн тоһрун13

Онъдин дөрвн цагт 14

Өндр уулын бел 15

Бориһэн тохит..... 16

Этүдэр келж дуулдг дуд

Чикндэн делдң..... 18

Сарин сарулар сам олж ав..... 19

Маиахн маңдур нүүжәнөвидн 20

Йөрәлмүд

Төрскндэн нерәдсн йөрәл 24

Баатр Жаңһрт нерәдсн йөрәлмүд 25

Баһчудт нерәдсн йөрәлмүд 28

Һарсн бичкнә йөрәл 31

Тэвн насни өөнд нерадсн йөрэл.....	32
Шин жилин йөрэл.....	33
"Цаһан Сарин" нег шинин йөрэл.....	35
Өрк-бүл болжах баһчудт тэвдг йөрэлмүд.....	35
Ирсн гиичнрт (күүкнэ һазрт) тэвдг йөрэл	39
Үр сарин үрс өдрин йөрэлмүд	39
Үвлзнгэс нүүх цагла тэвдг йөрэл	40
Дотр мах идхлэрн тэвдг йөрэл.....	41
Ата-марһана йөрэл.....	42
Хотын йөрэл.....	45
Сар мөчн жилд тэвдг йөрэл	44
Цаһан мөрн жилин йөрэл	45
Хөн жилин йөрэл	46

Туульс

Баатр күүкн	47
Кеедэ.....	52
Об Шолдр	53
Тохстн така хойр.....	55
Тавн тө сахлта нег тө өвгн	56
Саг эмгн өвгн хойр	58
Өвэрц өрк-бүл	60

Хальмгудын бээдл-жирһлэс

Сэн заңгин авъясмүд	63
Күүг кеерүлдгнь юн болхви?	65
Сэн седклин көрңгэс.....	69

Аля-аздан хайхмн..... 71

Малд төлинь авхулһн

Хөөнд хурһ авхулһн 73

Темөнд ботх авхулһн 75

Үкрт туһл авхулһн..... 77

ЖИВОЙ РОДНИК

Фольклорный репертуар Ц. К. Джаргаевой

Редактор *Н. Биткеев*. Ответственный за выпуск

Б. Арбакова. Художник *С. Бадендаев*.

Корректоры *В. Улюмджиева, Е. Тимошкина*

Сдано в набор 01.10.93. Подписано в печ,
08.10.93 г. Формат 60x84/32, бумага газетная

Гарнитура Балтика. Печать офсетная.

Усл. печ. л. 2,325. Уч.-изд. л. 2,5.

Тираж 2000 экз.

Заказ 2541

АПП "Джангар", 358000, ул. Ленииа, 245

